

ВСТУП

Усе, що стосується Шопена, є непевним, від дати народження починаючи. Єдине, що є безсумнівним, – це дата смерті. Проте стосовно останніх хвилин композитора свідчення очевидців є вельми різними. Справжню посмертну маску Шопена, власність родини Міцкевичів, було викинуто через сто чотири роки після його смерті. І досі широка публіка знає лише фальсифікат, сфабрикований «для зміцнення сердець»¹ скульптором Клезінгером².

Досі сперечаються про те, чи Шопен після приїзду до Парижа оселився на четвертому чи на п'ятому³ поверсі. Півроку чи рік він там мешкав? Йому допомагали Радзивілли чи Ротшильди? У Парижі він досяг успіху вже після одного концерту чи завдяки тривалим зусиллям? Хворів на сухоти чи муковісцидоз? Був більшою мірою поляком чи французом? Його мазурки відповідають польським мазуркам чи радше кувякам? Дату першого паризького концерту Шопена, якою біографи протягом ста двадцяти років вважали 26 лютого 1832 року, нещодавно поставив під сумнів швейцарський музиколог Жан-Жак Ейгелдінгер, який знайшов оригінальну програмку цього концерту з датою 25 лютого⁴. Я й сам завинив, подавши в обох польських виданнях помилкову дату приїзду до Парижа: 5 жовтня 1831 року. І як було не повірити. Ця інформація вийшла з авторитетного Національного інституту Фридерика Шопена⁵. Вона була перевірена дослідницькою групою трьох учених на підставі витягу з архіву поліції, який надали французькі історики. Кому ж довіряти у справах мистецтва, якщо не поліції та Національних інститутів. НІФШ висловився, справу закінчено⁶. Але дата виявилася помилковою.

¹ Вираз «для зміцнення сердець» («ku rozczerpieniu serc») жкив Генрик Сенкєвич, пояснюючи, що у своїх творах з історії Польщі він подає події так, щоб вони пробудили серед поляків надію та зміцнили їхні патріотичні почуття. Цей вираз широко вживається у Польщі, коли йдеться про відступ від історичних фактів через патріотичні міркування. – *Прим. перекладача.*

² A. Wat, *Archeologia maski*, „Magazyn Gazety Wyborczej”, 17 VI 1999, s. 7.

³ Тут і далі використовується європейська нумерація поверхів, коли перший поверх називається партером, другий – першим поверхом. – *Прим. перекладача.*

⁴ J.-J. Eigeldinger, *Pierwszy koncert Chopina w Paryżu: 25 lutego 1832. Nieznane dokumenty*, „Ruch Muzyczny” 2008, t. 52, nr 19, s. 34–38.

⁵ Z. Helman, H. Wróblewska-Straus, „Chopin Fic music polon Strasz 5”. Kiedy naprawdę Fryderyk Chopin przyjechał do Paryża? „Ruch Muzyczny” 2007, t. 51, nr 6, s. 35–38.

⁶ Автор перефразовує латинське прислів'я «Roma locuta, causa finita».

Французькі дослідники й справді знайшли в архівах поліції запис про прибуття Шопена, зроблений анонімним поліцейським, який мав ресструвати іноземців. Проте вони забули додати, що кордон Франції розташований на Рейні. Це у Страсбурзі, а не в Парижі опинився Шопен 5 жовтня. До Парижа він міг прибути найраніше через три дні.

Помилку помітила одна японка, закохана в Шопена як гейша та вірна йому як самурай⁷. Через цю любов вона вивчила польську мову та пройшла весь маршрут, що привів його через Європу з Варшави до Парижа, дорогою перевіряючи зібрану інформацію. Вона повідомила мене про це відкритті під час зустрічі у книгарні Пруса навпроти Варшавського університету. Я перевінив – вона напевно мала рацію.

Згідно з Іноуе, у середу 5 жовтня 1831 року жандарм на останній зупинці дилжансів у Страсбурзі зазначив у списку чужоземців: «*Chopin Fic music polon Strasb 5*», що означає: польський музикант Фридерик Шопен прибув того дня до Страсбурга. Знадобилося багато років, аби в неосяжних поліцейських архівах докопатися до цієї скромної згадки, у поспіху зробленої черговим службовцем. Це нарешті вдалося у 2007 році шопенологиним, пані Зофї Хелман і пані Ханні Врублевській-Штраус. Згодом повідомлення про кожну подорож Шопена друкувалася на перших сторінках газет. Лише через п'ятнадцять місяців після прибуття, поміченого самим лише анонімним жандармом, молодий піаніст-віртуоз – якого навперсбій запрошували паризькі салони, улюбленець княгинь і дружин послів, друг князів і дипломатів – сповідав про своє нове становище, дякую зрозуміти, що заробляє сто франків щодня. Ішлося про золоті франки: щоденний прибуток Шопена у той час складав удвічі більшу суму, ніж того самого року поет Гайнрих Гайне платив щомісяця за комфортну квартиру в Парижі та більш як удвічі більшу від місячної платні поручика великої наполеонівської армії у відставці. Сто франків – це був розмір місячного утримання, яке Франція призначила польським генералам і депутатам, ткач у Ліоні заробляв таку суму за квартал.

Про період, що відділяв приїзд Шопена до Парижа від митті одномоментного й неочікуваного тріумфу, ми майже нічого не знаємо. Лише у 2007-му дізналися про дату його прибуття, щодо якого перед тим називалися різні дати в інтервалі трьох місяців. Не набагато раніше мені вдалося точно встановити дату тріумфального листа Шопена до Домініка Дзевановського на початку 1833 року⁸. Крилиці історії дуже непросто віддають свої таємниці. Якими були обставини, причини такого блискучого успіху в місті, де – за словами Шопена (12 XII 1831) – піаністів, віртуозів і... віслуків було більше, ніж будь-де?

⁷ K. Inoue. Do Paryża, czy do Francji? „Ruch Muzyczny”, 2012, № 7, p. 34–35.

⁸ P. Witt, Un concert chez les Apponyi, „Annales. Centre de l'Académie Polonaise de Sciences, Paris” 2005, t. 8, s. 42–58, (електронна версія: <http://www.academie-polonaise.org/images/stories/pliki/PDF/Roczniki/R8/witt.pdf>).

Через брак писаних свідчень біографи мусять оминати незручний період або подають його побіжно, спираючись на припущення, здогади й усні перекази, які неможливо перевірити. Небагатьох збережених документів замало, щоб із належною правдоподібністю описати анатомію неочікуваного успіху. Адже біографи, як і поліція та фіскальні служби, вимагають документів. Французький письменник Жан Шалон у своєму «Щоденнику біографа» цитує пораду, яку він отримав на початку кар'єри від майстра цього літературного жанру Жана Ор'йо: «Не починай жодної справи, не впевнившись, що ти забезпечений документами: інакше скрутиш собі шию»⁹. Шалон ретельно дотримувався цієї засади у своїй письменницькій практиці. Чудовий фахівець із Жорж Санд (і Шопена) Жорж Любен доповнив її застереженням: «Не довіряйте усній традиції: наприклад, розповідають, що влітку 1831 року Жорж Санд і Лист поверталися трохи напідпитку з весілля дочки Кено і загубилися десь у селі. Я перевірів – улітку 1831 року не було весілля Кено»¹⁰.

Кілька років тому, збираючи матеріали про історію польського посольства у Франції, яке розташоване у старовинному Палаці Монако, я знайшов у старих щоденниках згадку про концерт Шопена, на яку не звернули уваги дослідники. Після вивчення архівних документів і порівняння цієї інформації з листуванням композитора я написав доповнення до його біографії. Я вирішив включити цей похмурий період до біографії Шопена, оскільки без нього вона залишиться невиліковно недовіршеною, скаліченою й унаслідок цього фальшивою. Нині, коли в мене за спиною є кілька років роботи в бібліотеках й архівах, небажання істориків займатися паризьким дебютом Шопена здається мені обгрунтованішим. Щоб прослідкувати й відтворити життєвий шлях свого героя, біографи читають його листи. Шопен мав усі дані, щоб зацікавити літераторів. Постійна віддаленість від батьківщини, туга за друзями, любов до родини упродовж дев'ятнадцяти років розлуки надихали його надзвичайно велику епістолярну спадщину. Попри те, що чимало листів було втрачено під час буремних подій (численних на наших теренах війн і повстань), набагато більше їх збереглося, часом у копіях, які unikнули знищення завдяки своїм високим літературним якостям і чулому піетизму, з яким ставилися до них адресати. Підготоване Броніславом Едвардом Сидовим канонічне видання листування Шопена містить загалом сімсот листів, написаних ним і до нього: тисяча двісті сторінок великого формату, пересічно тридцять п'ять листів щороку, тобто по одному що десять днів. Є з чого створити для себе доволі точну картину життя композитора, тим паче, що (коли йдеться про листи Шопена) це листи об'ємні, на багатьох сторінках, вони писалися регулярно, щотижня, й детально змальовують щоденні події, проблеми та успіхи, матеріальне становище, настрої, стан

⁹ J. Chalon, *Journal d'un biographe: 1984-1997*, Paris 2001, s. 4. Якщо не зазначено інше, польські переклади всіх іншомовних цитат зроблено автором книжки.

¹⁰ Лекція, прочитана в Сорбонні 14 XII 1985 р.

здоров'я. Відтоді, як Шопен навчився виводити літери, й до моменту, коли смерть забрала перо з його руки, він регулярно листувався з кількома найближчими друзями та родиною, яка незмінно потерпала за долю свого улюбленця.

Насправді втрати листів не є аж такими дошкульними, як це здається на перший погляд. Не лише тому, що від часу оприлюднення публікації Сидова на денне світло виходять – хоча й дедалі рідше, але постійно – нові свідчення (й навіть листи). Шопен, підтримуючи тривалі дружні стосунки та родинні зв'язки, зазвичай писав до кількох адресатів одночасно, лише трохи змінюючи висвітлення тих самих справ і подій. Друзям він розповідав про труднощі, якими не хотів непокоїти батьків і сестер. Батькам писав про матеріальні справи, якими не турбував друзів. Те, що не виціліло в родині, часом зберглося у друзів і знайомих.

На жаль, не всі періоди його життя доля дозволила задокументувати з однаковою повнотою: варшавсько-віденський період представлено аж надмірно, початковий паризький етап – здебільшого недостатньо. Наприклад, із датою 1 січня 1831 року збереглося аж дві версії листа, написаного з Відня до Яна Матушинського. Зберігся також і третій лист, написаний того самого дня, що описує ті самі події з деякими змінами. Зате перші місяці перебування у Парижі реконструювати найважче. З усього 1832 року залишилося лише чотири тексти, написані рукою Шопена, із яких один – це подання з чотирьох речень до Концертного комітету в Парижі з проханням надати зал, другий – запрошення на обід у ресторані «*La Boule d'Or*», надіслане Августові Франкому – лише одне речення. Жодного опису вбрання, який би дав Ришардові Шибицькому змогу відгадати з фасону костюму, про що думав Шопен. І найважливіше – жодної ноти будь-якого твору. З усього року залишилося, власне, лише два листи. Це все. Жан Ор'йо відрадив би влутуватися в таку авантюру. Якби до цього не було інших підстав, то самої мізерності листування було би достатньо для того, щоб остудити завзяття біографів. Але є й інші причини.

Коли Шопен отримав славу та багатство, кожне його слово записували учні, автори щоденників, і мемуаристи, кожен публічний виступ мав потужний відгук у звітах і коментарях у пресі. З цього періоду є надзвичайно багато матеріалів, які заслуговують на довіру, є й інші, доволі тенденційні, нарешті, є окрема група фальшивих документів, таких як великий корпус еротичних листів до Дельфіни Комарувни-Потоцької, складений талановитою німфоманкою через сто років після смерті Фридерика, на зразок тексту «Телімена та мурахи», що його стільки разів дописували до поеми Міцкевича¹¹. Пані Черницьку, справжню авторку «Листів до Дельфіни», найвірогідніше надихнули два абзаци з листів Шопена. У першому – надісланому другому Титусові Войчеховському (3 X 1829) – Шопен згадує про те, що Адажіо

¹¹ E. Chopin, *Listy do Delfiny*, oprac. M. Gliński, Nowy Jork 1973.

з Концерту фа-дієз мінор «постало» як спомин (на згадку) про Констанцію Гладковську. Другий пов'язаний із невеличкою ранньою статтею Шумана стосовно шопенівських Варіацій сі-бемоль мажор ор. 2 для фортепіано та оркестру на тему арії «*La ci darem la mano*» з опери «Дон Жуан» Моцарта. Молодий німецький композитор пояснив значення кожної частини цього твору: «...а в адажіо п'ятий такт розповідає, – пише Шопен Войчеховському, – що Дон Жуан цілує Церлінку у Des-dur (ре-бемоль мажор). Платер учора питав мене, де в неї той Des-dur тощо» (12 XII 1831). Пані Черницька, щоб звільнити читача від невпевності Платера, змушує свого Шопена уточнити: «цілую тебе в дес-дурочку-де-дірочку». Тому перед тим, як біограф розпочне пошук нових свідчень, йому доводиться здійснити відбір серед наявних матеріалів. Однак це стосується лише «товстих» років. Ситуація із «худими» роками виглядає геть погано.

Допоки Шопен не отримав визнання та славу, ніхто не знав, як він живе, що їсть і де мешкає, та й нікому це не було цікаво, окрім найближчої родини та кількох друзів («Бідні наводять на мене нудьгу», – полюбляла говорити одна пані – сучасниця Фридерика). На жаль, оригінали листів до родини за той період пропали. Єдиний слід від них залишився у переказах або дослідженні Мауриція Карасовського. Перший біограф Шопена позичав їх у його рідних і публікував під контролем іще живих адресатів. Пізніші дослідники не приділяють їм великої уваги, особливо тим, які суперечать їхнім гіпотезам. У такій позиції приховано певну непослідовність. Адже ніхто не заперечує сумлінності Карасовського, ніхто не закидає йому перекручення фактів. Хіба що «приглажджування» (звісно, неприпустимого) оригінального стилю. Цей віолончеліст Дрезденського королівського оркестру створив справжній культ Шопена й намагався дізнатися про обставини його життя об'єктивно, як компетентний музикант, а також порядний і шанобливий польський шляхтич XIX сторіччя. Протягом двадцяти років він невтомно працював, шукаючи та збираючи матеріали, що стосувалися життя Фридерика. Тож які критерії спонукають відкидати його свідчення? Адже Карасовський заслужив на цілковиту довіру родини свого героя. Перед тим, як описати паризький період, він ретельно вивчив листи, про які нам ідеться, за його словами, «листи, що походять із Парижа». «На жаль, я не припускав, – бідкався він, – що вже ніколи їх не побачу, бо через нещасливий збіг обставин вони всі через кілька місяців зазнали знищення». В іншому місці він посиляється на «все, що залишилося від величезного зібрання листів, написаних Шопеном до батьків», і висловлює жаль, що від часу знищення джерел муситиме обмежитися власними спогадами про «перегляд його паризьких листів»; «тим, що я мав їх, – додає він, – завдячую насамперед родині Фридерика»¹². Із листів, що згоріли під час Січневого повстання, але були відомі Карасовському, впливало, що перші п'ятнадцять місяців у Парижі Шопен

¹² M. Karasowski, Fryderyk Chopin. Życie–listy–dzieła, Warszawa 1882, t. 1, s. 259–260.

жив у нестатках, які межували зі злиднями, що його майже ніхто не визнавав. Дивовижно, що у цей важкий період його талант не змалів, а він сам, попри свою тендітність і вразливість, не впавав у розпач. І нарешті: попри те, що він, як мало хто, швидко підхоплював будь-яку застуду та будь-який грип, він вижив під час страхітливої епідемії, яка завалила Париж купами трупів. Як це могло статися? Завдяки чому він її пережив?

У вересні 1831 року шляхом у напрямку Страсбурга котився жовтий диліжанс, дверцята якого оздоблював герб князів Баденських: червоні смуги на золотому тлі. Дороги великої книгині були гарними, двос молодих поштарів виглядали чудово: жовтогаряча куртка, чорний лакований капелюх, обшитий широким срібним галуном, на плечі – мисливський ріжок, ззаду куртку оздоблювало величезне трою червоних жолудів. Диліжанс проїжджав повз численні села, чисті, здорові, щасливі, з рясними садками біля будинків, зрошені водою з численних швидкоплинних річок, а мости через них прикрашали сільські розп'яття та фігури святих, що з'являлися у світлі ліхтарів диліжанса. За тих далеких часів іще не вигадали затичок для вух і молодий чоловік, що притулився в кутку баденського диліжансу, вслухався у звичайну музику подорожі: скрипіння коліс, різьки поштарів, цокіт кінських копит, тихий на битій дорозі й голосніший, коли диліжанс виїжджав на брукований шлях. Під акомпанемент цього розміреного *basso continuo* озивалися голоси світу: коли вночі проїжджали через село, мукали корови, валували собаки, на спітанку співали птахи. Великий Композитор розігрував свою вічну оперу, завжди ту саму і щодня іншу. Її чергові акти позначав далекий голос дзвонів: до утрени, до «Богородице Діво», до вечірні.

Перед світанком, коли небо нагадує пригашену заграву або смугу розлитого молока, голоси стихали. У такій тиші молодий подорожній іноді чув дзвони свого дитинства: дзвони костелу в Брохові або костелу Святої Анни з Краківського передмістя, або ще ближчі, з костелу Святого Хреста, якщо це не був давінок Варшавського університету, навпроти колишнього житла його батьків. Він їхав, щоб підкорити Париж. Від Штутгарта він дуже поспішав. Йому потрібно було дістатися до Страсбурга, щоб сісти у диліжанс безпосередньо до Парижа перед настанням холодів. Від перших приморозків у диліжанс підірягали додаткових коней через важку зимову дорогу й ціна подорожі зростала наполовину¹³. А після року мандрівок його нагодований батьком гаманець уже схуднув і починав нездужати на сухоти.

Однак усе це були дрібниці у порівнянні з надією, що вже за тиждень-другий він опиниться в Парижі, у місті чудової опери та найкращих музикантів світу. До великої подорожі він готувався довго й старанно.

¹³ Manuel du Voyageur. De Paris à Strasbourg, Paris-Strasbourg 1828, s. 107.